

скоріше, інститут, який має весь час нагадувати громадянам про фундаментальні цінності, на яких будується держава». Місія морального лідера нації перетворює президента в свого роду зв'язуючу ланку між державою та громадянським суспільством [6].

Сучасний етап державного становлення України характеризується активністю елементів громадянського суспільства. З'явився громадянський форум, в рамках якого об'єдналися студенти, політично активні громадяни і т. д. Але на даний час він має аморфний характер. І тут теж потрібно звернутися до досвіду сусідньої держави. А саме, при подібних обставинах у Чехії громадянський форум став перешкодою на шляху формування нових політичних організацій та державних установ, з одного боку, та саморозвитку осередків громадянського суспільства — з іншого [6].

Становлення громадянського суспільства в Україні — довгострокове завдання, вирішення якого залежить від безлічі факторів і умов. Незважаючи на кризову ситуацію, що склалася в країні, весь хід здійснюваних нині реформ веде, у кінцевому підсумку, до досягнення зазначеної мети. І хоча Україна зробила крок від пострадянської автократії назустріч парламентаризму, вона ще знаходиться на початку прямування до реальної демократії.

Література

1. Розова Т. В., Барков В. Ю. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні: Монографія. — Одеса: Юрид. з-ра, 2003.
2. Куп Т. С. Структура паучных революцій. — М., 1975.
3. Володип А. Г. Смена парадигмы: гражданское общество и политика в России // Полис. — 1998. — № 6. — С. 92.
4. Кынев А. В. Эффекты «майдана»: политическая система Украины после кризиса 2004 г. // Полис. — 2005. — № 1. — С. 63.
5. Щербак Ю. Политические силы чехословацкой революции // Международный исторический журнал. — 2000. — № 7. — С. 9.
6. Шамов Я. В. Гражданское общество и правящая элита в переходный период: чешский вариант // Полис. — 2001. — № 3. — С. 153.

УДК 161/162

Л. М. Сумарокова

ПРО ПОНЯТТЯ ФОРМИ У СУЧАСНІЙ ЛОГІЦІ

Відразу уточнимо, що поняття форми не розробляється у власно логічних теоріях; це предмет вивчення філософії логіки, подібно до того, як поняття числа — предмет вивчення філософії математики, а поняття права — предмет філософії права. Проте ані філософія логіки, ані філософія математики, ані філософія права не розвиваються автономно від відповідних теоретичних сфер і, що особливо важливо, від практичної діяльності, що реалізує теоретичне знання, випробовує його і з боку істинності, і з боку повноти, і з боку послідовності,

© Л. М. Сумарокова, 2005

і з боку точності. Саме практика часто дає «сигнали», що потребують теоретичного осмислення, аналізу найглибінніших основ понять, ніби то звичних та ясних.

Це у повній мірі стосується поняття форми у сучасній логіці. Одна з тенденцій розвитку логіки, що достатньо яскраво себе виявляє, — це розширення сфери практичних застосувань. Поруч з академічними курсами логіки в університетах світу викладаються курси практичної логіки, юридичної логіки, логіки для журналістів і т.п. Саме по собі це ще нічого не говорить про стан логічної теорії; може бути, мова йде про розповсюдження методів логіки на нові галузі знання.

Проте насторожує та обставина, що «практична логіка» нерідко протиставляється логіці у загальноприйнятому її розумінні. Зокрема, широке розповсюдження отримав термін «неформальна логіка», який вживається поруч з терміном «практична логіка» [1]. Це призводить до суперечностей у логічних і металогічних дискурсах: з одного боку, логіка як і раніше визначається як наука про форми мислення, міркування, а її основним методом вважається метод формалізації; з іншого — практично визнається існування логіки неформальної. Природно виникає запитання: чи можлива неформальна логіка?

Саме пошук відповіді на це запитання є нашим основним завданням, що, в свою чергу, з необхідністю передбачає уточнення ключових понять «форма», «формальний», «формалізація».

Загальноприйняте тлумачення поняття «форма» в логіці полягає у тому, що форма думки є нічим іншим, як способом зв'язку її елементів: «спосіб зв'язку складових частин змісту думки на відміну від самого цього змісту» [2], «спосіб зв'язку змістових частин міркування (доведення, виводу і т. п.)» [3].

При цьому часто зазначається, що логічна форма і логічний зміст можуть різнитися лише у процесі перекладу думки на спеціальну формалізовану мову, коли одна частина інформації передається логічними термінами, а інша — дескриптивними термінами, кожен з яких віднесений до визначеної категорії (імена, предикати, висловлювання). Спосіб зв'язку елементів форми думки передається як логічними константами, так і порядком формул. Синтаксичні відносини у формалізованих «текстах» наводили, моделювали реальні виводи і доведення, хоча, власно кажучи, і не були схожі на них зовні.

На зміну чисто синтаксичним моделям із часом приходили моделі, які враховували семантику, закладену в основі будь-якого синтаксису (О. Д. Смирнова), а зараз питання ставиться і про врахування прагматики: «Все залежить від того, з якою метою, в яких ситуаціях, для вирішення яких завдань нам необхідно виявити логічну форму тої чи іншої думки» [4]. Проте все ХХ століття знаменувалося переважанням синтаксичних аспектів форми думки, найбільш чітко виявлених у міркуванні (умовиводі, доказі) і найбільш доступних тим видам формалізації, що здійснюються математичними методами. Чим точнішими стають моделі виводу і доказу, тим більш вони складні технічно і віддалені від «живих» міркувань.

З одного боку, це сприяє широкому використанню результатів математичної

логіки для комп'ютерної переробки інформації, а з іншого — призводить до фактичного зникнення з логіки цілих розділів (теорії поняття, простого судження, теорії індукції і т. д.), до збільшення дистанції між логікою і «живим» мисленням. Настає природна негативна реакція на стан справ у логіці — і передусім у тих гуманітарних сферах, де логіка традиційно високо цінувалася і успішно використовувалася (наприклад, в юриспруденції, педагогіці).

Ось перше пояснення для спроб будувати неформальну логіку як протилежність існуючій формальній логіці, яка занадто урівнює різноманітні процеси доведення і виводу з математичними доказами і виводами, що практично залишає без уваги ті форми думки, які «працюють» у процесах подання інформації (передусім, поняття).

Один із доводів прихильників «неформальної логіки» полягає у тому, що викладення інформації, реальне міркування і реальне доведення здійснюються на природній мові, а не з допомогою ланцюжків формул. Працювати з останніми може комп'ютер, а із змістом думки може впоратися лише людина. Підмогою їй і повинна стати змістовна логіка.

З цими доводами можна було б погодитися, якби варіанти математичної логіки, які домінували у ХХ столітті, були єдиними варіантами формальної логіки, а синтаксичні трактування логічної форми — її єдиним розумінням.

Насправді в логіці активно функціонують і інші розуміння форми думки, або, точніше кажучи, інші її аспекти. Один із них назвемо семантичним, а інший — прагматичним.

Семантичний аспект форми думки пов'язаний з її мовним вираженням.

Кожна форма думки, яку вивчає логіка, об'єктивується у мові, у мовленні. Мовний і логічний аспекти форми при цьому тісно взаємопов'язані.

Простежимо цей взаємозв'язок на прикладі поняття. Е. Кассіерер спеціально дослідив процес формоскладення у мисленні у своїй праці «Філософія символічних форм». Він виділяє ієрархію форм думки. З його точки зору, «первісне надання форми» відбувається у природній мові і створює «основу для усіх наступних і більш складних видів синтезу логічного мислення» [5]. Ця первісна форма — об'єктивація значення (ідеального створення, що входить у цілісність свідомості) з допомогою чуттєвого знака (слово, символ як дещо матеріальне). Об'єктивація або репрезентація думки у знаці (слові) ще не створює поняття, але відкриває можливість понятійного мислення.

З нашої точки зору, поняття є формою відразу у декількох вимірах.

Один вимір (зовнішній) подає поняття як спосіб зв'язку щонайменше трьох елементів: смислового значення (змісту), предметного значення (обсягу) і терміна, що позначає і закріплює єдність перших двох елементів. Як бачимо, тут поєднані різнопланові елементи, завдяки чому поняття стає свого роду посередником між світом і людиною.

Інший вимір (внутрішній) структурує центральний, системоутворюючий елемент поняття — його зміст (смысл). Тут ми бачимо особливий вид зв'язку: частина ознак об'єкта являє усю цілісність його ознак. Свого часу В. Гумбольдт і А. Потєбня звертали увагу на цей вид семантичного зв'язку, вживаючи понят-

тя «внутрішня форма». Але «внутрішня форма» слова виникає стихійно, а внутрішня форма змісту поняття формується цілеспрямовано: далеко не будь-які ознаки можуть представляти об'єкт чи сукупність об'єктів, а лише необхідні і достатні (загальні та суттєві); далеко не будь-який зв'язок ознак представляє об'єкт як ціле. Але механізм легітимації змісту поняття той самий, що і для будь-якого значення слова — «просівання» через комунікацію. Якщо перед нами наукове або інше спеціальне поняття, то воно повинно пройти випробування у спеціальній комунікації, у спеціальних дискурсах. Закріплюється лише той варіант змісту, який прийнятий соціумом. Відношення репрезентації частинною обраних ознак усієї цілісності ознак не є об'єктивацією (як у випадку репрезентації думки у знаці); у його основі закладено інший зв'язок — а саме спрямованість на підвищення визначеності і конструктивності думки. Тут формалізація думки виступає як досягнення її визначеності за рахунок такого спрощення, яке зберігає суттєве в образі об'єкта. У даному випадку формалізація не є відхиленням від змісту, це скоріше концентрація змісту, його фокусування у тих ознаках, які інформаційно найбільш ємні і цінні.

Поняттю потрібні компактність, стійкість, прозорість не тільки в процесі осмислення, але і у процесі його практичного застосування.

Якщо перші два виміри поняття можуть бути віднесені до семантичного аспекту форми думки, то третій можна назвати прагматичним.

Кожне поняття, як зазначає В. А. Светлов, не тільки є атомом інтелектуальної діяльності (образом, що концентрує інформацію), але і має нормативний характер: «Це означає, що в тій реальності, де живе і діє людина, не тільки поняття повинні відповідати речам, але і речі повинні відповідати своїм поняттям» [6]. Поняття повинно бути конструктивним для застосування в практичній діяльності, воно має також ціннісно-орієнтаційний аспект: ознаки, що входять у поняття, є основою для класифікацій, виключень і включень, оцінок реальних подій, предметів, їхніх характеристик.

В. Н. Брюшинкін саме нормативний аспект логічних форм вважає головним. Цей автор визначає логіку як теорію формального мислення [7]. А формальним він називає мислення, що підпорядковується визначеним правилам. Формальне мислення, як зазначає В. Брюшинкін, виникає на основі формальної поведінки, тобто поведінки, що здійснюється за наперед прийнятими правилами. Має місце також і антиформальна поведінка (яка порушує правила) і неформальна поведінка (в умовах відсутності встановлених правил).

Найдавніша галузь формальної поведінки — галузь права. Але і у всіх інших сферах життя людини формальна поведінка і формальне мислення (у значенні «таке, що відбувається за правилами») дуже бажані. Логіка з моменту свого виникнення також формальна і в цьому розумінні вона нормативна, бо формулює закони та принципи мислення; кожна форма думки має нормативний аспект. Але безперечно і інше — наявність дуже великої долі неформального мислення (того, яке не регулюється правилами логіки): адже наука логіка ніколи не охоплює усе мислення. Але це, правда, не означає, що не охоплений логікою зміст мислення неформальний у тому значенні, що не регулюється

жодними правилами та зразками. Закони і правила мислення формувалися у вигляді практично використаних еталонів, зразків, принципів задовго до виникнення науки логіки в її аристотелівському варіанті, а тим більш у варіанті сучасної математичної логіки [8]. Якщо є мислення, яке не регулюється правилами сучасної формальної логіки, і якщо саме воно стає предметом вивчення «неформальної логіки», то достатньо поставити просте запитання: чи є метою неформальної логіки знаходження правил, норм, принципів, еталонів, які регулюють цю сферу мислення? Якщо так, то по мірі досягнення цієї мети логіка стає формальною. Якщо ні, то це не буде логіка.

Аналіз поняття як форми думки показує нам, що тут органічно поєднані семантичний, синтаксичний і прагматичний аспекти форми. Найменш дослідженими сучасними методами тут синтаксичний аспект — саме тому, що теорія поняття фактично майже «зникла» з логіки у XX столітті.

Всі ці виміри форми присутні в судженні, умовиводі і аргументації, що і дозволяє стверджувати, що логіка формальна не тільки у синтаксичному, а і у семантичному, і у прагматичному вимірі думки, незалежно від того, на якій мові висловлена ця думка — на спеціальній формалізованій чи на природній. Аспекти логічної форми, які не залежать від змісту думки і від людини, що її використовує, практично не залишилося. Ідея неформальної логіки виникла з тієї причини, що у системах логіки, які домінували у XX столітті, форма мовчки ототожнювалась тільки з одним з її аспектів — синтаксичним (при цьому він розумівся однобічно), що неправомірно, оскільки не погоджується ані з історією розвитку логіки, ані із практикою її використання.

Література

1. Грифцова И. Н. О соотношении формальной и неформальной логики в процессе преподавания // Проблемы преподавания логики и дисциплин логического цикла. — К., 2004. — С. 28–29.
2. Новая философская энциклопедия: В 4 т. — М.: Мысль, 2001. — Т. 4. — С. 263.
3. Ивин А. А., Никифоров А. Л. Словарь по логике. — М.: Владос, 1998. — С. 179.
4. Войшвилло Е. К., Дегтярев М. Г. Логика. — М.: Владос-пресс, 2001. — С. 24.
5. Кассирер Э. Философия символических форм. — М.; СПб., 2002. — Т. 1. — С. 218.
6. Светлов В. А. Практическая логика. — СПб., 1997. — С. 29–30.
7. Брюшинкин В. П. Практический курс логики для гуманитариев. — М.: Новая шк., 1996. — С. 15.
8. Титов В. Д. Логическое знание в его социально-исторической детерминации. — Х., 2004. — С. 7, 240.